

Сакенова Маншук Кожашовна
Арнайы педагог (дефектолог)
№17 жалпы білім беретін мектеп
Маңғыстау облысы, Жаңаөзен қаласы

ЕРЕКШЕ БІЛІМ БЕРУ ҚАЖЕТ ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕСТЕРІН ДАМУ

Аннотация: мақалада ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушылардың танымдық процестерін дамыту мәселесі зерттеледі. Авторлар дефектологиялық тәсілдер, когнитивтік-бихевиоралдық әдістер, сенсорлық интеграция, инновациялық технологиялар мен әлеуметтік-педагогикалық қолдауды қолданудың тиімділігін қарастырады. Мақалада әр балаға жеке бағдарланған оқыту, диагностика, кешенді коррекциялық жұмыс ұйымдастыру, шығармашылық және когнитивтік дағдыларды жетілдіру әдістері талданады. Ғылыми тұрғыдан ұсынылған тәсілдер ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушылардың оқу жетістіктерін арттыруға, танымдық қабілеттерін дамытуға және әлеуметтік бейімделуін қолдауға бағытталған.

Кілт сөздер: ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушылар, танымдық процестер, дефектология, когнитивтік дағдылар, сенсорлық интеграция, жеке бағдарланған оқыту, инновациялық технологиялар, әлеуметтік-педагогикалық қолдау, оқу жетістігі, коррекциялық әдістер

Қазіргі инклюзивті білім беру кеңістігінде ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар оқушылардың танымдық даму үрдісін терең ғылыми тұрғыдан зерттеу мен оны жүйелі түрде ұйымдастырудың маңызы артып келеді. Мұндай оқушылардың танымдық әрекеті түрлі психологиялық, нейрофизиологиялық және әлеуметтік факторлардың әсерінен қалыптасатын күрделі құбылыс болып табылады. Бала дамуындағы танымдық жүйенің толыққанды жетілмеуі оның оқу іс-әрекетіне, әлеуметтік қатынасына, коммуникативтік қабілетіне, өз бетінше әрекет етуіне және тұлғалық қалыптасуына айтарлықтай ықпал етеді. Сондықтан дефектолог маманның кәсіби қызметіндегі негізгі бағыттардың бірі – танымдық процестерді мақсатты түрде дамыту, оларды түзету, компенсациялау, қалпына келтіру және функционалдық мүмкіндіктерге қарай бейімдеу.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың танымдық процестерінің жеткіліксіз дамуы әртүрлі формада көрініс беруі мүмкін: қабылдау әрекетінің баяулығы, зейіннің тұрақсыздығы, көру-есту талдағыштарының үйлесімсіздігі, есте сақтау көлемінің аздығы, ақпаратты өңдеу жылдамдығының төмендігі, логикалық операциялардың әлсіздігі, сөйлеу әрекетінің кешігуі немесе жүйесіздігі сияқты ерекшеліктер жиі кездеседі. Әсіресе, аутизм спектрі бұзылыстары бар балаларда сенсорлық сигналдарды өңдеу күрделене түсіп, олар визуалды немесе вербалды ақпаратты селективті қабылдайды, ал психикалық дамуы тежелген оқушыларда ойлау әрекеттерінің құрылымы баяу қалыптасып, жалпылау, салыстыру, талдау сияқты операциялар жеткіліксіз дамиды. Есту қабілеті бұзылған балаларда вербалды есте

сақтау әлсіз болғанымен, кеңістіктік-visual жад жақсы дамиды, бұл олардың танымдық процестерін дамыту бағдарламасын бейімдеуде ескерілуі тиіс маңызды фактор.

Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың танымдық дамуындағы негізгі қиындықтар мидың функционалдық жүйелерінің үйлесімді жұмыс жасамауына, нейрондық байланыстардың әлсіздігіне, сенсорлық ақпараттың жеткіліксіз немесе кешігіп өңделуіне, орталық жүйке жүйесінің органикалық немесе функционалдық ерекшеліктеріне байланысты болуы мүмкін. Мұндай ерекшеліктерді диагностикалау үшін дефектолог терең нейропсихологиялық талдау жүргізуі, баланың даму тарихын, медициналық көрсеткіштерін, психологиялық ерекшеліктерін, сөйлеу тілінің деңгейін, моторлық координациясын, эмоциялық-тұлғалық дамуын кешенді зерттеуі қажет. Диагностикалық мәліметтер негізінде жеке коррекциялық бағдарлама жасалып, танымдық процестердің әр компонентін дамытуға бағытталған нақты жұмыс жүйесі қалыптастырылады.

Танымдық процестерді дамыту барысында бала миының жоғары психикалық функцияларын біртіндеп күрделендіру, сенсорлық сигналдарды сапалы қабылдау үшін жағдай жасау, ақпаратты өңдеу жылдамдығын арттыру, есте сақтау көлемін кеңейту, зейінді тұрақтандыру, ойлау әрекетін құрылымдау, сөйлеуді белсендіретін орта қалыптастыру сияқты міндеттер жүзеге асырылады. Мұндай жұмыс ұзақ мерзімді, жүйелі және бірізді болуы тиіс. Баланың даму динамикасы үнемі бақылауда ұсталып, қажетті кезеңдерде бағдарламалық өзгерістер енгізіледі, өйткені ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың даму қарқыны біркелкі болмайды.

Дефектологтың практикасында сенсорлық интеграцияға негізделген әдістер кеңінен қолданылады. Бұл тәсіл баланың көру, есту, тактильдік, проприоцептивтік және вестибулярлық ақпаратты біртұтас өңдеуін жақсартады. Сенсорлық интеграция жаттығулары танымдық процестерді жан-жақты белсендіреді: зейіні тұрақтанады, моторлық функциялар жақсарады, эмоциялық фон реттеледі, ақпаратты қабылдау дәлдігі артады, ал бұл оқу әрекетіне тікелей әсер етеді. Сонымен бірге когнитивтік-бихевиоралдық тәсілдер, нейропсихологиялық жаттығулар, тілдік дамыту технологиялары, визуалды қолдау құралдары, мнемотехникалар және ойын арқылы оқыту әдістері де маңызды рөл атқарады.

Танымдық процестерді дамытуда жаңартылған білім беру мазмұнының қағидаларын дұрыс қолдану қажет. Ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылар үшін оқу материалы жеке бейімделіп, тапсырмалар жеңілден күрделіге қарай құрылуы тиіс. Бала өз мүмкіндігіне сай әрекет жасай алу үшін тапсырма көлемі, ұзақтығы, күрделілік деңгейі, түсіндіру тәсілі, көрнекілік деңгейі, қолдау мөлшері нақты реттеледі. Мысалы, есте сақтау деңгейі төмен оқушыға визуалды тірек арқылы мнемосызба ұсынылады, ал зейіні тұрақсыз балаға қысқа әрі нақты қадамдардан тұратын нұсқаулық беріледі.

Коррекциялық жұмыстың ұйымдастырылуы әлеуметтік ортадағы өзара әрекетке де әсер етеді. Танымдық дамуы жеткіліксіз ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың коммуникативті дағдылары да әлсіз болады, сондықтан топтық жұмыс, бірлескен ойын, рөлдік жаттығулар, эмоционалдық қолдау көрсету, әлеуметтік мінез-құлық үлгілерін көрсету маңызды. Мұндай тәсілдер танымдық процестердің дамуына жанама түрде, бірақ өте тиімді ықпал етеді. Себебі когниция, эмоция және мотивация бір-бірімен тығыз байланысты психикалық құрылымдар.

Дефектолог маманның кәсіби міндеті тек танымдық процестерді дамыту емес, сонымен қатар баланың отбасымен, мұғалімдермен, психологпен және логопедпен бірлесе отырып кешенді қолдау көрсету жүйесін ұйымдастыру болып табылады. Оқушының күнделікті өмірінде де танымдық дамуды қолдайтын орта құру — тұрақты дамудың негізгі шарты. Баланың дамуына әсер ететін факторлардың бірі – ата-анамен жұмыс: оларға үй жағдайында орындалатын жаттығулар ұсынылып, баланың жеке дамуындағы заңдылықтар түсіндіріледі.

Танымдық процестерді дамытуда инновациялық технологияларды пайдалану маңызды. Мысалы, виртуалды симуляциялар, интерактивті бағдарламалар, ойын-тренажерлер, сенсорлық тақталар және арнайы компьютерлік бағдарламалар баланың есте сақтау, зейін, логикалық ойлау, проблемаларды шешу қабілеттерін жақсартуға мүмкіндік береді. Сонымен

қатар, биологиялық кері байланыс (biofeedback) және нейропсихологиялық әдістерді қолдану арқылы балалардың ми белсенділігін бақылау және әр оқушыға нақты дамытушы жаттығулар беру мүмкіндігі туады.

Сенсорлық интеграция әдістері де ерекше маңызға ие. Бұл тәсіл баланың әртүрлі сенсорлық жүйелерін үйлестіру арқылы ақпаратты қабылдау мен өңдеуді жетілдіреді. Мысалы, тактильдік, вестибулярлық және проприоцептивтік стимулдар арқылы баланың ойлау, есте сақтау, қимыл үйлесімі дамиды, бұл оның оқу әрекетіне, шығармашылық белсенділігіне тікелей ықпал етеді.

Әлеуметтік-педагогикалық аспектілер де маңызды рөл атқарады. Бірлескен топтық әрекеттер, рөлдік ойындар, коммуникативтік жаттығулар арқылы балалар өзара әрекет жасауға, ынтымақтастыққа үйренеді. Бұл олардың эмоционалды интеллектін, әлеуметтік дағдыларын, өзін-өзі бағалауын дамытады.

Дефектологтың жұмысы тек оқу процесін ұйымдастырумен шектелмейді. Ол ата-анамен және басқа мамандармен бірлесе отырып кешенді қолдау көрсетуі тиіс. Үй жағдайында қолданылатын жаттығулар мен педагогикалық кеңестер баланың күнделікті өмірінде оқу мотивациясын арттыруға, өзіндік танымдық іс-әрекетке ықпал етеді. Сондай-ақ, баланың шығармашылық қабілеттерін дамыту – танымдық процестерді жетілдірудің маңызды бөлігі. Музыка, сурет, қолөнер, театр және ойын әрекеттері арқылы балалар логикалық ойлау, жоспарлау, қиялдау, жаңа шешімдер іздеу дағдыларын қалыптастырады. Бұл әдістер балалардың когнитивтік дамуын кешенді түрде қолдайды, ерекше білім берілуіне қажеттілігі бар балалардың өз әлеуетін толық іске асыруына мүмкіндік береді.

Бүгінгі таңда әртүрлі деңгейдегі және ерекшеліктері бар балаларға арналған бағдарламалар халықаралық тәжірибеде де қолданылып келеді. Мысалы, Финляндия, Швеция, Норвегия және Канада сияқты елдерде жеке даму траекториясына негізделген оқыту, мультимедиялық және сенсорлық құралдар арқылы баланың танымдық процестерін дамыту кеңінен қолданылады. Бұл тәжірибе Қазақстандағы дефектологиялық практиканы жаңарту үшін пайдалы болуы мүмкін, себебі әр баланың жеке мүмкіндіктерін ескере отырып оқыту – инклюзивті білім берудің негізгі қағидаты болып табылады.

Осылайша, ерекше білім беру қажеттілігі бар оқушылардың танымдық дамуының тиімді болуы үшін дефектологтың кәсіби әрекеті ғылыми негізделген, әдістемелік тұрғыдан дәл, жүйелі, жеке бағдарланған болуы қажет. Танымдық процестерді дамыту ұзақ уақытты талап етеді, бірақ дұрыс таңдалған әдістер мен тұрақты педагогикалық қолдау нәтижесінде балада тұрақты оң өзгерістер байқалады: ақпаратты өңдеу жылдамдығы артады, ойлау логикасы қалыптасады, есте сақтау жақсарады, сөйлеу белсенділігі күшейеді, оқу жетістіктері көтеріледі, ал ең бастысы — бала өзінің әлеуетін жүзеге асыра бастайды.

Пайдаланылған әдебиет:

1. Ашимова, Г.Р. Дефектология и коррекционная педагогика. Алматы: Қазақ университеті, 2022.

2. Баймұхамбетова, Ж.А. Инклюзивное образование: теория и практика. Астана: Білім, 2023.
3. Иванова, Т.В. Когнитивное развитие детей с особенностями психофизического развития. Москва: Просвещение, 2021.
4. Ли, С., & Петров, А. Сенсорная интеграция в работе с детьми с ОВЗ. Санкт-Петербург: Речь, 2023.
5. Назарбаев, К.К. Индивидуализированный подход в обучении детей с особенностями развития. Алматы: Білім саласы, 2022.